

О. М. ГАРГАТ-УКРАЇНЧУК

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Исследуются понятие, особенности и значение правовых презумпций в уголовном процессе Украины. Анализируются концепции ученых относительно данного правового явления, предлагается авторское определение понятия презумпции.

The actual questions of concept, features and value of presumptions of law, in criminal procedure of Ukraine are explored in the article. An author analyses conceptions of scientists in relation to this legal phenomenon and offers own determination of concept of presumption. In this article an author explore features and value of presumption for criminal procedure of Ukraine.

В умовах активної правотворчої і правозастосовчої діяльності України стає актуальною проблема вдосконалення належної форми правового регулювання суспільних відносин. У системі юридичних і юридико-технічних засобів правового регулювання важливе місце посідають правові презумпції. Презумпції є специфічною правовою формою в законодавстві України. В останнє десятиліття інтерес законодавця до даного правового явища суттєво зріс. Доказом цього є той факт, що правові презумпції закріплюються на конституційному рівні. Зокрема, всім відома презумпція невинуватості особи закріплена в ст. 62 Конституції України. Дане правове явище можна дедалі частіше зустріти в цивільному, кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільно-процесуальному, адміністративному та інших галузях права. Водночас у законодавстві України відсутня чітка позиція щодо ролі й місця правових презумпцій у регулюванні суспільних відносин. Часто елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативно-правових актів латентно, що ускладнює застосування презумпцій на практиці.

Дане правове явище практично не піддавалося дослідженням в юридичній науці. У загальній теорії права досі немає переконливої концепції правових презумпцій єдності думок щодо юридичної природи, класифікації, ролі і місця цього елемента правової системи в теорії права, оскільки презумпції розглядаються в розділах, присвячених видам правових норм, тлумаченню права, юридичній техніці. Проте правові презумпції, відомі різним правовим системам, мають самостійне наукове і практичне значення і як об'єкт вивчення потребують комплексного дослідження.

В юридичній науці презумпції досліджувалися в працях В.К. Бабаєва, В.М. Баранова, Е.В. Васьковського, В.Л. Воложаніна, Г.Ф. Дормідонтова, Ю.Г. Зуєва, В.І. Камінської, А.Ф. Клеймана, А.А. Кримова, Я.Б. Льовентяля, В.А. Ойгензіхта, О.С. Іоффе, Н.Н. Цукатова, Д.М. Щекіна та ін. Перші загально-

© ГАРГАТ-УКРАЇНЧУК Ольга Миронівна – старший викладач Навчально-консультативного центру Одеської національної юридичної академії у м. Івано-Франківську

теоретичні знання про презумпції містяться в працях юристів Стародавнього Риму. Пізніше деякі питання застосування презумпцій розглядаються юристами багатьох західних країн: англійськими правознавцями – в світлі доказового права і процесу, німецькими ученими – щодо розмежування презумпцій і непрямих доказів, тощо.

Не менш складним завданням є те, що виокремлює всі існуючі в українському законодавстві правові презумпції, оскільки перелік даних правових явищ залишається відкритим, тим більше, що непряме закріплення презумпцій у законодавстві України ускладнює їх пошук. З цього приводу існують різні думки щодо переліку конкретних правових презумпцій. Так, М.С. Строгович виділяє три правові презумпції, які існують у кримінальному процесі: (презумпцію знання закону; презумпцію істинності вироку, що вступив в законну силу, або рішення суду та презумпцію невинуватості¹. Водночас, В.К. Бабаєв вказує на існування чотирьох, але загальногалузевих презумпцій: (презумпція добропорядності; презумпція знання закону; презумпція істинності державно-правового акту; презумпція істинності судового вироку (рішення), що вступив в законну силу)². Ю.Г. Зуєв налічує більше десяти правових презумпцій, закріплених лише у кримінальному кодексі³. Водночас, аналізуючи чинне законодавство України, слід зазначити, що різноманітність існування та функціонування правових презумпцій є настільки великою, що їх чисельність практично неможливо з'ясувати. Так, В.А. Ойгензіхт виділяє понад два десятки презумпцій⁴. З цього приводу З.М. Черніловський зазначає, що не існує навіть двох підручників з однаковим переліком презумпцій⁵. Мається на увазі, що в юридичній літературі немає вказівок на існування логічно завершеної системи правових презумпцій. Наведемо перелік найбільш поширених презумпцій: презумпція знання закону, презумпція справедливості закону, презумпція законного народження (батьківства), презумпція часу смерті, презумпція тривалості життя, презумпція добропорядності, презумпція невинуватості.

Слід зазначити, що законодавство України, в тому числі кримінально-процесуальне законодавство, не містить визначення поняття «презумпція». Воно формулюється з використанням різних термінів, причому часто такий стан справ не відображає суті – взаємозв'язку вірогідності фактів, який покладений в її основу. Термін презумпція утворився від латинського слова «*praesumere*» (передбачати, передчувати, вгадувати) і в перекладі з латинської мови означає припущення⁶. Презумпція – це припущення, що ґрунтується на ймовірності; закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істинною і не потребує доказів⁷. Причому часто, коли йдеться про презумпцію, практично завжди даний термін пов'язують з правом. Так, в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона дається наступне визначення презумпції: «Презумпція – це положення, яке встановлює наявність фактів або подій без доказування їх існування. Вони необхідні там, де, як наприклад, у цивільному процесі, при відомих обставинах неможливо досягти цілковитого доказування обставин, а доводиться керуватися тільки вірогідними висновками⁸.

В такому випадку залишається невирішеним питання про те, чи являє собою презумпція суто правову категорію або ж сфера її застосування набагато ширша, і яка природа та її значення саме у правовій презумпції. З цього приводу в юридичній літературі існують три концепції щодо вирішення даної проблеми. Прихильники першої (В.К. Бабаєв, В.І. Камінська та ін.) орієнтуються на широке виз-

начення сфери презумпцій, розглядають презумпцію як категорію універсальну, широко використовувану в різних галузях діяльності. Правова презумпція розглядається як окремий різновид презумпцій, що характеризується своєю дією у сфері права та приреченістю до завдань правового регулювання⁹. Проте, акцентуючи увагу на існуванні загальних, логічних презумпцій, прихильники даної концепції не наводять жодного прикладу щодо їх існування. Особливість цієї позиції полягає в тому, що основою презумпцій є саме логічний аспект, а право вважається однією із сфер її застосування.

Друга концепція, повністю протилежна першій, полягає в тому, що презумпція розглядається спочатку як явище правове, тобто сам термін «презумпція» говорить про її причетність насамперед до правової сфери. Прихильники даної точки зору (В.П. Воложанін, Я.Б. Левенталь, В.А. Ойгензіхт і ін.) відносять презумпцію до юридичних правил, положень, прийомів доказового процесу, за допомогою яких можна зробити висновок про існування певних обставин, фактів, правових статусів та властивостей¹⁰. На нашу думку, проблема даної концепції полягає в тому, що презумпція розглядається поза зв'язком із нормою права. Водночас, в якій якості представлена презумпція і яким чином забезпечується механізм її реалізації, автори даної концепції не зазначають.

Представники третьої, «нормативної» позиції (Н.Н. Цуканов, Д.М. Щекін) вважають, що терміном «презумпція» охоплюються правова норма, яка містить логічний прийом презюмування¹¹. В такому випадку відбувається змішання природи, структури та логічних зв'язків (наслідок зв'язку шуканого факту з юридичним обов'язком посадової особи визнати даний факт існуючим) презумпції.

Таке розмаїття концепцій зумовило існування безліч визначень поняття «презумпція». Кожен науковець, вносячи новизну в теорію правових презумпцій, акцентує увагу на тих або інших її істотних ознаках. Водночас слід зазначити, що презумпції – це вірогідні узагальнення, а основною властивістю є те, що вони носять характер припущення. При здійсненні своєї діяльності особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор або суд практично щодня формують різноманітні припущення. Проте такі припущення не мають жодного юридичного значення, оскільки кримінально-процесуальний закон не встановлює обов'язку керуватися простими життєвими припущеннями. Водночас правові презумпції встановлені законом і тільки тоді правозастосовчі органи можуть ними керуватися.

Звичайно, не завжди презумпції спростовуються, однак в цілому вони покликані закріпити та відобразити звичний порядок явищ і процесів, що склався. Будь-який нормативно-правовий акт переслідує мету стабільності, сталості зв'язків між явищами. Саме таке уявлення про одноманітність, про звичний порядок в природі й лежить в основі індукції в її первинній та елементарній формі¹². Аналогічною основою свого формування є і презумпції, які ґрунтуються в основному на емпіричних законах соціального життя. Повторюваність, як їх найголовніша ознака, стає звичним явищем у повсякденному житті, й оскільки вони виражають звичний порядок речей і явищ, з'являються об'єктивні підстави прийняти презумпцію за істину без спеціального доказування на певному етапі.

Саме тому при визначенні юридичного поняття презумпцій більшість науковців, які займалися даною проблематикою, вдаються до такої логічної категорії, як вірогідність, що заснована на явищах, які часто повторюються або вважаються логічно можливими¹³. Однак дане правило, на нашу думку, поширюється не на всі правові презумпції. Не можна заперечувати існування і таких

презумпцій, які закріплюють припущення, що не засновані на явищах, і які часто повторюються. Йдеться про виняткові випадки закріплення презумпцій, що є штучно створеними положеннями, які, по суті, виражають правила, продиктовані вимогами слідчої та судової роботи. У кримінальному процесі для того, щоб уникнути порушень законності, для забезпечення гарантій від необґрунтованого притягнення громадян до кримінальної відповідальності та гарантії досягнення істини у кримінальній справі закріплена презумпція невинуватості.

До схожих презумпцій за своєю суттю може бути віднесена діюча в праві презумпція про те, що кожна особа вважається такою, яка знає закони і тому незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Не можна не визнати, що такі правові презумпції відображають нормальний порядок речей, який законодавчо закріплюється для досягнення завдань кримінального судочинства.

Презумпції є результатом знань, спостережень, з яких узагальнюється результат та передається подальшим поколінням. У дії презумпції відображається колективний, універсальний і традиційний досвід. Оскільки звичність – поняття, що означає стійкість, то недостатньо часто презумпції спростовуються. Однак саме можливість спростування є однією з її істотних та необхідних ознак. Звичайно, можливі випадки, коли та або інша презумпція на них не розповсюджується, і причини даної невідповідності можуть бути різні. В такому випадку, якщо висновок не відповідає обставинам, які послужили основою його формування, він повинен бути спростований. Можливість спростування, яка здійснюється, коли узагальнення суперечить конкретному предмету, слід відрізнити від тривалої невідповідності висновків певним випадкам. Відмінність полягає в наслідках, до яких приводять вказані невідповідності. У першому випадку спростування презумпції внаслідок суперечності окремим фактам не веде до заперечення презумпції в цілому. Коли презумпція заперечується, вона зберігає свою силу для інших подібних обставин. Так, припущення про істинність вироку, що вступив в законну силу, може бути спростоване в ході провадження за нововиявленими обставинами або вступом в законну силу іншого вироку по даній справі. Будучи спростованою в даному випадку, вона зберігає своє значення для інших вироків, які переважно є законними та обґрунтованими, а також обов'язковими для виконання на всій території України (ст. 403 КПК України).

У разі, коли припущення протягом тривалого часу не відповідає певним фактам, воно втрачає своє практичне значення і найважливішу рису – фіксацію повторюваності життєвих процесів. Якщо ж припущення й продовжує існувати, воно перетворюється на фікцію. Так, фіктивним, по суті, можна назвати припущення про те, що ніхто з обвинувачених не стане бажати собі шкоди і говоритиме тільки правду.

При дослідженні логічної природи презумпцій необхідно вказати на їх практичну зумовленість. Людська практика, породжуючи їх утворення, поставляє факти для різних презумптивних положень, і тільки тоді вже існуючі презумпції знаходять підтвердження своєї правильності в застосуванні до практичних випадків в житті людини.

З точки зору логічної природи, презумпції, як зазначається в юридичній літературі, характеризуються тим, що, по-перше, є узагальненнями індуктивного характеру; по-друге, відображають звичний порядок предметів або явищ матеріального світу; по-третє, є узагальненнями вірогідними, де їх значення визначається ступенем вірогідності, досяжним для них у кожному конкретному випадку;

по-четверте, як узагальнення вони можливі тільки через наявність загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами і явищами. З урахуванням вказаних ознак В.К. Бабаєв визначив презумпцію як припущення про наявність або відсутність предметів (явищ), засноване на зв'язку між ними і предметами (явищами), підтверджене попередньою життєвою практикою¹⁴. В свою чергу, В.І. Камінська зазначає, що презумпції – це індуктивні умовиводи, засновані на так званих емпіричних законах, а не наукових закономірностях суспільного життя¹⁵. В такому випадку правові презумпції є різновидом загальних презумпцій, а отже, їм властиві всі ознаки припущень. Разом з тим, як особливий вид презумпцій, вони володіють властивими тільки їм рисами. Перш за все правові презумпції знаходять відображення в нормах права. Застосування їх в праві обумовлюється, в свою чергу, потребами юридичної практики. По-друге, правові презумпції відображають звичний порядок зв'язків між предметами і явищами тільки у сфері права, або тільки у зв'язку із правом. Виходячи з цих характеристик, правова презумпція визначається науковцями як закріплене в законі правило, що припускає наявність або відсутність фактів, які підлягають спростуванню чи неспростуванню¹⁶.

Таким чином, можна сформулювати наступні ознаки: а) вказівка на статистичну та логічну природу, тобто у визначенні поняття «правова презумпція» повинен бути відображений їх характер припущення та можливість утворення як індуктивним, так і дедуктивним методом; б) вказівка на наявність зв'язку між встановленими фактами та презюмованими фактами, на їх практичну обумовленість; в) характер правових презумпцій, їх значення в кримінальному процесі та істотні ознаки, які властиві в цілому всім без винятку правовим презумпціям.

На підставі викладеного можна вивести наступне визначення правових презумпцій в кримінальному процесі. Правові презумпції в кримінальному процесі – це закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, засновані між ними і фактами наявними, тобто фактично доказаними, які не вимагають спеціальних доказів та встановлені для досягнення завдань кримінального процесу шляхом покладання на його суб'єктів певних прав і обов'язків.

Водночас у правотворчій та правозастосовчій діяльності презумпції знаходять найширше застосування. В юридичній літературі зазначається, що основне значення презумпцій полягає в наступному: 1) презумпції виступають як спосіб досягнення істини; 2) відображаючи закономірності розвитку предметів і явищ, типові зв'язки між ними, презумпції тим самим створюють можливість їх застосування при оцінці аналогічних предметів або явищ з огляду існування чи неіснування останніх¹⁷. Дані положення щодо кримінально-процесуальної діяльності мають своє значення, свої особливості. Насамперед правові презумпції мають основоположне значення для формування будь-якої галузі права, в тому числі кримінально-процесуальної. Закріплені законом юридичні припущення є своєрідним орієнтиром, точкою відліку для моделювання галузі права в цілому. Так, виходячи з принципу презумпції невинуватості, обов'язок доказування вини лежить не на обвинуваченому, а на спеціально уповноважених законом державних органах та посадових особах. На підставі даних правил визначений весь характер процесуальної діяльності, сконструйовані різноманітні правові норми.

Презумпції справляють вплив і на формування та розвиток окремих інститутів кримінально-процесуального права. Зокрема, формування та функціонуван-

ня інституту понять (ст. ст. 85, 127, 174, 181, 187-1, 191, 192, 194 КПК України) багато в чому залежить від того, що презюмує законодавець – доброспорядність правозастосувача чи його некомпетентність. У випадку заперечення процедури та результатів пред'явлення для визнання, обшуку, виїмки, огляду місця події та інших слідчих дій суд може перевірити їх за допомогою понять. У свою чергу, правові презумпції можуть істотно впливати на окремі стадії кримінального процесу. Так, припущення про те, що обвинувачений та інші учасники процесу не знають законів, і таке незнання може порушити їх права, зобов'язує слідчого в кожному конкретному випадку роз'яснювати їм ці закони. Виходячи з презумпції не винуватості, можуть одержати необхідні докази вини обвинуваченого на стадії досудового слідства, але, виходячи із цієї ж презумпції, підсудному на стадії судового розгляду надається право заявити про які-небудь додаткові клопотання. Презумпція істинності вироку ставить в обов'язок усім підприємствам, установам, організаціям його безумовне виконання. Тому закріплення кримінально-правових презумпцій у КПК України є закономірним та обгрунтованим.

Отже, значення правових презумпцій полягає у формуванні кримінального процесу в цілому, його окремих інститутів, а також в їх безпосередньому впливі на окремі стадії процесу і на процес доказування зокрема.

1. Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. – М.-Л., 1947. – С. 202. **2. Бабаев В.К.** Презумпции в советском праве. – Горький, 1974. – С. 86–121. **3. Зуев Ю.Г.** Уголовно- правовые презумпции: понятие, признаки и виды // Проблемы юридической техники: Сб. статей / Под ред. В.М. Баранова. – Н.Новгород, 2000. – С. 337. **4. Ойгензихт В.А.** Презумпции в советском гражданском праве. – Душанбе, 1976. – С. 43–189. **5. Черниловский З.М.** Презумпции и фикции в истории права // Сов. гос-во и право. – 1984. – № 1. – С. 102. **6. Великий** енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка. – К.2007. – С. 704. **7. Великий** тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., 2007. – С. 1105. **8. Энциклопедический словарь.** Т. XXV. – СПб., 1898. – С. 52. **9. Бабаев В.К.** Цит. работа. – С.13; *Каминская В.И.* Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. – М.-Л., 1948. – С. 3. **10. Воложанин В.П.** Юридические предположения о советском гражданском праве и процессе: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1953. – С. 5; *Левенталь Я.Б.* К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // Сов. гос-во и право. – 1949. – № 6. – С. 56; *Цуканов Н.Н.* Правовые презумпции в административной деятельности милиции: Дис...канд. юрид. наук. – Омск, 2001. –С. 26. **11. Цуканов Н.Н.** Цит. работа. –С. 28; *Щекин Д.М.* Юридические презумпции в налоговом праве: Уч. пособие / Под ред. С.Г. Пепеляева. – М., 2002. –С. 23–78. **12. Каминская В.И.** Цит. работа. – С. 33. **13. Бабаев В.К.** Цит. работа. –С. 9; *Ойгензихт В.А.* Цит. работа. – С. 14; *Фойницкий, И.Я.* Курс уголовного судопроизводства. В 2 т. – СПб., 1996. – Т. 2. – С. 172–180. **14. Бабаев В.К.** Цит. работа. – С.12. **15. Каминская В.И.** Цит. работа. – С. 31. **16. Теория доказательств** в советском уголовном процессе / Под ред. Н.В.Жогина. – М., 1973. – С. 334. **17. Бабаев В.К.** Цит. работа. – С. 12.